

Els tòpics de les "Laudes Urbium" aplicats a l'Eivissa antiga

per JAUME JUAN CASTELLÓ

Un dels gèneres de la retòrica antiga és l'epidíctic. Fer l'elogi d'una persona, d'un déu, d'un lloc, ha de ser per força quelcom d'importància. I la retòrica, una de les filles predilectes de la cultura antiga, necessàriament havia de canonicar-ho. Si d'un poema com l'Eneida de Virgili, que ha estat una de les columnes de la cultura europea, es diu que està concebut com una gran *laus Augusti* (i anomenam el que ens sembla el màxim exponent de la literatura llatina de l'Edat d'Or), ¿no havien de transcendir els tòpics que s'utilitzen en aquesta i altres manifestacions literàries en l'expressió dels escriptors, que segueixen les doctrines de llurs mestres? L'elogi d'una persona és corrent, però aviat s'estén també el d'una ciutat. Les regles no canvien gaire i l'evolució formal d'aquests elogis al llarg del temps, tampoc. Efectivament, si en l'època d'August es fa la lloança d'un déu, és propi que un escriptor cristià alabi un sant. Si d'una ciutat diu un pagà que té homes il·lustres o grans murades, un cristià dirà que posseeix en la seua història admirables bisbes, relíquies de sants i sumptuoses catedrals. Aqueixa evolució podem, només llegint elogis famosos, comprovar-la.¹

Ben sovint, però, no és un elogi sencer el que trobam en la literatura, sinó simples pinzellades, això sí!, concebudes com a tal elogi i seguint les normes. És el cas, per exemple, del començament de l'Oda I, 7 d'Horaci. En aquests casos s'empren epítets propis del lloc —propis perquè llur ús freqüent els ha fet ja lloc comú—, que es repeteixen a manera de *leit-motiv* wagnerià.

L'observació dels passatges d'autors antics on apareix citada la nostra illa ens ha fet pensar en una anàlisi molt simple. Consisteix senzillament a comparar els preceptes dictats per la retòrica² amb els testimonis antics que tenim d'Eivissa. És cert que hem tingut problemes diversos. A títol d'exemple direm que no sempre els autors en dir *Gymnesia* volen dir Eivissa, però això ha estat

molt discutit³ i no ho tractarem. Algun cas similar a aquest l'hem deixat de banda, així com els problemes de crítica textual; esperem que el lector vulgui disculpar-ho ja que és degut a la necessària brevetat del treball i al modest fi que pretén. Així mateix hem procurat triar les edicions tradicionalment més autoritzades.

I abans d'entrar dins el que és el treball, només hem d'advertir que hem prescindit de tot material epigràfic o numismàtic, que, més que interès literari, podria proporcionar aportacions històriques.

Alabarem el fundador de la ciutat.

*Urbium laudem primum conditoris dignitas ornat idque ad homines inlustres pertinet aut etiam ad deos, ut Athenas a Minerva dicitur constitutas: et ne fabulosa potius quam vera videantur.*⁴

El nom del fundador no apareix. Únicament hi ha constància que l'illa fou fundada pels cartaginesos. Així, és anomenada *fenícia*.

*Iamque Ebusus Phoenissa mouet, mouet Ar-
[bacus arma,*⁵

*Ἐβυσσον, ἄποικον Καρχηδονίων*⁶

O consta que els cartaginesos l'habitaven.

*Poeni tum eam incolebant*⁷

*Φοίνικες κατέσχον τὰς νήσους.*⁸

1. Vid. E. R. CURTIUS: *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, Bern, 1948. (Trad. anglesa de W. R. Trask, pàg. 157 s., Princeton Univ. Press, 1953).

2. Hem triat les cites de K. Halm, *Rhetores latini minores*, sobretot els *Excerpta rhetorica* del còdex *Parisinus* 7530, que sembla el més complet en normes.

3. Ja en l'article de Hübner a R. E. (Pauly-Wissowa, *Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*), *Ebusus*, es dona una idea, malgrat que l'article és antic, del problema de les etimologies.

4. L'elogi de les ciutats s'adorna en primer lloc per la dignitat del fundador, i això es refereix tant a homes il·lustres com també a déus; així Atenes es diu que fou fundada per Minerva: i aquestes coses no han de semblar faules sinó veritats (Halm, 587, 20-22).

5. I ja Eivissa fenícia fa moure les armes, les fa moure Arbacus (Sil. III, 365).

6. Eivissa, colònia de cartaginesos (Diod. V, 16).

7. L'habitaven llavors els púnics (Liv. XXVIII, 37).

8. Fenícis posseïen les illes (Str. III, 167).

Se'ns ha transmès també la data de fundació.

‘Ο δὲ ἀποικισμὸς αὐτῆς γέγονεν ὕστερον ἔτεσιν ἑκατὸν ἑξήκοντα τῆς κατὰ τὴν Καρχηδόνα κτίσεως.⁹

Però els déus ebussitans no semblen haver estat coneguts en les fonts romanes. Només alguns autors moderns, en explicar l'etimologia dels noms de l'illa, relacionen la rel amb algun déu. Segons J. Roman, Ophiusa i Pityusa procedeixen de l'adoració d'Hermes i Apollo, que tenen per símbol la serp (gr. ὄφεις) Pitó (Πιθ-). Prova d'això és que moltes altres illes i ciutats reberen aqueixos noms. (Cf. Bernier, *Lexique de Géographie Ancienne*, Pityusa insula).

Sigui com sigui, no es compleix el precepte retòric de la intervenció dels déus en l'alabança d'un lloc.

Sempre ha estat tòpic històric relacionar el nom d'un poble amb aspectes que el caracteritzen. Eivissa es diu Pityusa per l'abundor de pins que hi ha (gr. Πίτυς = pi), Gymnesia perquè els seus pobladors van nus (gr. γυμνός = nu). L'etimologia de sant Isidor és, per posar-li un adjectiu propi, isidoriana.

*Ebosus insula Hispaniae dicta quod a Zanio non procul sit, quasi abozus;*¹⁰
lucus a non lucendo!

El segon precepte, seguint els *Excerpta Rhetorica*, és la descripció de murades i situació.

*Secundus est de specie moenium locus et situs, qui aut terrenus est aut maritimus et in monte vel in plano.*¹¹

Les murades són preconitzades per Diodor clarament

Ἔχει δὲ καὶ λιμένας ἀξιολόγους καὶ τειχῶν κατασκευὰς εὐμεγέθεις καὶ οἰκίων πλήθος εὖ κατασκευασμένων.¹²

Livi assenyala que la ciutat és inexpugnable, cosa que és, traduïda, prova de la qualitat de les murades

*ibi urbe, quae caput insulae est, biduum nequiquam summo labore oppugnata,*¹³

i Mela fa referència, juntament amb altres, a l'existència de la ciutat, que, per cert, porta el mateix nom que l'illa.

9. La seua colonització es va fer cent seixanta anys després de l'establiment a Cartago. (Diod. V, 16).

10. Eivissa, que és una illa d'Hispania, es diu així perquè no està gaire lluny de Dènia, com si es digués *abozus*. (Isid. XIV, 6, 43).

11. En segon lloc alabarem la classe de muralles, la situació i el lloc, que pot ser terrestre o marítim i a una muntanya o a una plana (Halm, 587, 22-24).

12. Té també ports dignes de menció i ampla estructura de murades i abundor de cases ben construïdes (Diod. V, 16).

13. Després d'assitiar durant dos dies amb gran esforç i sense cap resultat la ciutat, que és la capital de l'illa (Liv. XXII, 20).

*Ebusos e regione promunturii quod in Sucronensi sinu Ferrariam vocant eodem nomine urbem habet.*¹⁴

El caràcter insular del lloc és afirmat directament per la gran majoria dels autors. Les paraules usuals són *insula* i *νησος*. I només en pocs casos es sobreentén.

*Oceani victricem Ebusum et Balearica rura.*¹⁵

*Ebusos e regione promunturii quod in Sucronensi sinu Ferrariam vocant*¹⁶

*circa Ebusum salpa,*¹⁷

*in Ithaca lepores inlati moriuntur extremis quidem in litoribus, in Ebuso cuniculi.*¹⁸

En altres casos, més pocs encara, no es diu res.

Si gran part de la documentació l'extreuen els autors clàssics dels diaris de periples coneguts a l'època, és natural trobar les distàncies que separen l'illa de les veïnes i àdhuc del continent.

*Ebusus quae a Dianio abest septuaginta stadia,*¹⁹

Πελαγία δὲ οὗσα διέστηκεν ἀπὸ μὲν Ἡρακλέους στηλῶν πλοῦν ἡμερῶν τριῶν καὶ τῶν ἴσων νυκτῶν, ἀπὸ δὲ Λιβύης ἡμέρας καὶ νυκτός, ἀπὸ δὲ Ἰβηρίας μιᾶς ἡμέρας.²⁰

*nam septuaginta stadiis ab ea distat.*²¹

*absunt ab Dianio DCC stadia, totidem Dianium per continentem a Carthagine Noua, tantundem a Pityussis in altum Baliares duae et Sucronem uersus Colubraria.*²²

O la seua extensió.

Πιτυοῦσα ἢ μέζων καὶ οἰκουμένη σταδίων τ' τὸ μῆκος,²³

κατὰ δὲ τὸ μέγεθος παραπλήσιος ἔστι Κορκύρα.²⁴

*patent XLVI,*²⁵

14. Eivissa, que s'estén des de la regió del promontori que al folg del Sucro (avui Xúquer) li diuen Ferraria, té una ciutat del mateix nom, (Mel. II, 125).

15. A Eivissa, victoriosa en el mar, i als camps balearics (Man. IV, 640).

16. Vid. nota 14.

17. Prop d'Eivissa la salpa (Pli. IX, 68).

18. A Itaca les llebres que hi porten moren al costat del mar, a Eivissa els conills (Pli. VIII, 226).

19. Eivissa, que dista de Dènia setanta estadis (Sol. 23).

20. Està enmig del mar a tres dies i tres nits de les columnes d'Heracles, a un dia i una nit de Líbia i a un dia d'Ibèria (Diod. V, 16).

21. Perquè només està a setanta estadis d'ella (Isid. XIV, 6, 43).

22. Estan a 700 estadis de Dènia (Pli. III, 76).

23. La Pitiüsa Major i habitada té 300 estadis de llargària (Agath. I, 5).

24. És igual de grandària a Corfú (Diod. V, 16).

25. Tenen una extensió de 46 milles (Plin. III, 76).

κύκλος δὲ τῆς νήσου τετρακόσιοι στάδιοι,²⁶

O, simplement, la situació.

Post haec per undas insula est Gymnesia,²⁷

Νῆσοι δ' ἐξείης Γυμνήσιαι· ἄγχι δὲ Βοῦσος,²⁸

Γυμνησίαι, δύο νῆσοι περὶ τὴν Τυρσηνίδα,²⁹

Oceani occidentalis famosae insulae sunt: Hiberno Mevania Britannia Hebuso Balearis minor,³⁰

Inter Hispanias et Tingi Mauretanium insula Diana, Lesbos, Ebusos,³¹

Oceani occidentalis insulae quae et quantae sint. Hiberno insula/Mevania/insula/Britania insula/Ebusos insula/Balerais maior insula.³²

Baliares in Hispania contra Tarraconensia litora sitae.³³

Encara que veim que no coincideixen de vegades els nombres, hem de pensar més en un error de copista que en un error, també possible, de la font. En gran part dels casos no solen faltar-hi problemes de crítica textual.

Ja en tercer lloc

tertius de fecunditate agrorum, largitate fontium, moribus incolarum: tum de his ornamentis, quae postea accesserint, aut felicitate, si res sponte ortae sint et prolatae aut virtute et armis et bello propagatae. Laudamus etiam illud, si ea civitas habuerit plurimos nobiles viros, quorum gloria lucem praebeat universis. Solemus et a finitimis civitatibus laudem mutuari, si aut maiores sumus, ut alios protegamus, aut si minores, ut luce finitimae luminemur. In his quoque faciemus breviter comparationem.³⁴

26. El perímetre de l'illa és de 400 estadis (Str. III, 167).

27. Després, per mar, hi ha l'illa Gimnèsia (Avi. O.M., 467).

28. I a continuació les illes Gimnèsies; i a prop Eivissa (Dion. vol. II, pàg. 130).

29. Les Gimnèsies, dues illes voltant la Tirseneda (Esteve de Bizanci, en F.H.A. VIII, pàg. 428, ed. Meineke).

30. Del mar occidental són illes famoses: ... (G.L.M. *Cosmographia*, 16, 25).

31. Entre Hispània i Mauritània Tingitana l'illa Diana... (It. M. 510 en Iti.).

32. Les illes del mar occidental quines i quantes són... (Iul., 16).

33. Les Balears, situades a Hispània, enfront de les costes de Tarragona (Mcl. II, 124). Al seu costat es mencionarà Eivissa.

34. En tercer lloc la fecunditat dels camps, el cabal de les fonts, els costums dels habitants: després les particularitats o la fertilitat, si hi neixen o hi porten coses, o el valor en les armes i en el combat. Elogium també si la ciutat té molts d'homes nobles, la glòria dels quals il·lumini a tots. Solem també fer elogi de les ciutats veïnes, si som més importants per protegir-les, si ho som menys perquè ens il·luminem amb llur resplendor. Hi farem una breu comparació (Halm, 587, 24-30).

La fecunditat dels camps és remarcada en poques ocasions, però és lloc comú apuntar la riquesa de pins.

transeo itaque Pityussas a silva pinea memoratas, quae nunc Ebusus appellatur,³⁵

Μετὰ γὰρ τὰς προειρημένας νήσους ἔστιν ὀνομαζομένη μὲν Πιτυοῦσσα, τὴν δὲ προσηγορίαν ἔχουσα ἀπὸ τοῦ ἡλγῆθους τῶν κατ' αὐτὴν φουμένων πιτύων.³⁶

Pityussae Graecis dictae a frutice pineo,³⁷

En un text, no sense dificultats d'interpretació, es fa constar la fecunditat en blat i altres coses,

frumentis tantum non fecunda ad alia largior.³⁸

les figues seques, per exemple,

et quod percoquit † aebosia Caunos,³⁹

siccata honos laudatas, servat in capsis, Ebuso in insula praestantissimas amplissimasque, mox in Marrucinis;⁴⁰

Diodor és qui fa l'única descripció de la ciutat que podríem qualificar d'elogi per la seua extensió i detall. Sobre aquest punt diu:

κατὰ δὲ τὴν ἀρετὴν οὖσα μετρία τὴν μὲν ἀμπελόφυτον χῶραν ὀλίγην ἔχει, τὰς δ' ἐλαίας ἐμπεφυτευμένας ἐν τοῖς κοτίνοις.⁴¹

Diodor mateix, referint-se als habitants i llurs costums, aclareix que

κατοικοῦσι δ' αὐτὴν βάρβαροι παντοδαποί, πλεῖστοι δὲ Φοίνικες.⁴²

Estrabó els atribueix unes qualitats

οἱ κατοικοῦντες εἰρηναῖοι,⁴³

que bé podrien concordar amb la riquesa dels camps

35. Passo ara a les Pitiüses, recordades per llur bosc de pins, que ara es diuen l'una i l'altra Eivissa (Cap. VI, pàg. 315).

36. Després de les illes recordades hi ha l'anomenada Pitiüsa, que té aquest nom per la quantitat de pins que hi neixen. (Diod. V, 16).

37. Dites pels grecs Pitiüses degut a l'espessor de pins (Pli. III, 76).

38. (Mela, II, 125). Altres editors han preferit *non tantum*: no tan sols fecunda en blat, sinó encara més en altres coses.

39. Text corrupte. De vegades s'ha interpretat *aebosia* com Eivissa i *Caunos* com figues seques (Sta. I, 6, 15).

40. Les figues que es consideren bones es fan assecar i es conserven en capsos: les de l'illa d'Eivissa són les millors i les més grosses, després les dels Marrucins (poble d'Itàlia central).

41. Quant a fertilitat és mitjana. Té poques vinyes, i oliveres empeltades en els ullastres (Diod. V, 16).

42. L'habiten bàrbars de totes procedències, la major part fenicis (Diod. V, 16).

43. Els habitants pacífics (Str. III, 167).

διὰ δὲ τὴν ἀρετὴν τῶν τόπων.⁴⁴

citada també per Livi

*ad populationem agri versi direptis aliquot incensisque vicis maiore quam ex continenti praeda.*⁴⁵

Les relacions amb els romans canvien amb el temps

*itaque classis bona cum pace accepta est, nec commeatus modo benigne praebiti, sed in supplementum classis iuventus armaque data. quorum fiducia Poenus in Baleares insulas —quadraginta inde milia absunt— tramisit.*⁴⁶

*nunc Ebusus vocatur utraque, civitate foederata,*⁴⁷

Si hi ha res que neixi espontàniament a l'illa o que hi sigui portat, poden passar dues coses. Primera: que mori. Com passa amb les serps

*et omnium animalium quae nocent adeo expers, ut ne ea quidem quae de agrestibus mitia sunt aut generet aut si invecta sunt sustineat.*⁴⁸

*Ebusi terra serpentes fugat,*⁴⁹

o amb els conills

*in Ithaca lepores inlati moriuntur extremis quidem in litoribus, in Ebuso cuniculi, sca- tentibus iuxta Hispania Baliaribusque.*⁵⁰

*nec cuniculos Ebusus gignit, populates Ba- liarium messes.*⁵¹

L'altra possibilitat és, com conta Plini, que es reproduïx sense fre.

*sponte nascuntur copiosissimae in Baliaribus Ebusoque insulis ac per Hispanias.*⁵²

Si sol fer-se l'elogi del valor, nosaltres el tenim ben documentat, ja pel que ateny a l'illa com a cosa abstracta

44. Per la bondat del lloc (Str. III, 167).

45. Es giraren a fer pillatge a la població del camp, i, devastades i incendiades algunes masies, amb un botí més gros que l'aconseguit al continent (Liv. XXII, 20).

46. Així, la flota va ser rebuda favorablement; no només se'ls va fornir prou de menjar, sinó que se'ls va donar soldats joves i armes, com a reforç de la flota. Amb aquesta ajuda Magó va passar a les Balears, que estan a 40 milles (Liv. XXVIII, 37).

47. Ara l'una i l'altra es diuen Eivissa, amb una ciutat federada (Pli. III, 76).

48. I sense cap animal que faci mal, fins el punt que els animals salvatges ni els produeix ni els permet viure si hi són portats, ni àdhuc els que ho són menys (Mel. II, 125).

49. La terra d'Eivissa fa fugir les serps (Pli. III, 78)

50. Vid. nota 18.

51. A Eivissa no hi neixen tampoc conills, que poblen els camps balearics (Pli. III, 78).

52. Neixen espontàniament en gran abundància a les Balears i a Eivissa i per Hispània (Sc. scilla maritima) (Pli. XIX, 94).

*Iamque Ebusus Phoenissa mouet, mouet Ar-
[bacus arma,*⁵³

*biduum nequiquam summo labore oppug-
nata*⁵⁴

*Oceani victricem Ebusum et Balearica rura.*⁵⁵

—sol alabar-se en aquest cas el valor en el combat—, ja quan aquest valor s'atribueix a personatges il·lustres. Llavors es té més consideració a l'escala de valors humans, entre els quals hi ha, naturalment, el guerrer.

*corripit et uenienti Ebyso plagamque ferenti occupat os flammis.*⁵⁶

*Geryones rex fuit Hispaniae. qui ideo tri-
membris fingitur, quia tribus insulis praefuit,
quae adiacent Hispaniae: Baliaricae minori et
maiori et Ebuso.*⁵⁷

*Opilio de euuso. sunt n. VIII.*⁵⁸

Alterant una mica l'ordre establert en el text, considerem el que podríem incloure en un capítol de uaria.

D'Eivissa fugen les serps. Això ha estat assenyalat ja abans, però són molts més els autors que ho recullen.

*Cuius terram serpentes fugiunt.*⁵⁹

*ex Galata insula et circa Clupeam Africae
scorpiones necat, Baliaris et Ebusitana ser-
pentes.*⁶⁰

*serpentem non habet: utpote cuius terra ser-
pentes fuget.*⁶¹

Si es fa ressaltar la fecunditat dels camps i, en un territori qualsevol, l'abundor de fonts, a una illa és important la seua condició marina. Com en el nostre segle.

*Est et haec natura, ut alii alibi pisces princi-
patum optineant, coracinus in Aegypto, zaeus,
idem faber apellatus, Gadibus, circa Ebusum
salpa, obscenus alibi et qui nusquam perco-
qui possit nisi ferula verberatus,*⁶²

53. Vid. nota 5.

54. Vid. nota 13.

55. Vid. nota 15.

56. Virgili dona el nom Ebyso a un guerrer; segons ...i com Ebis li venia damunt a ferir-lo, li surt a l'encontre i li dispara al rostre aquell foc: F.H.A. és reflex de les guerres hispàniques (Ver. Aen. XII, 299-300).

57. Gerió va ser un rei d'Hispania, que és representat com a trimembre perquè regnava sobre tres illes que estan al costat d'Hispania: les Balears, Menor i Major, i Eivissa (Ser. ad Aen. VII, 662).

58. Opilió d'Eivissa. L'any 484 es parla del bisbe d'Eivissa depenent de Sardenya (F.H.A., IX, pàg. 102).

59. D'aquesta terra fugen les serps (Isil. XIV, 6, 43).

60. ...mata els escorpins, la balear i l'eivissenca les serps (Pli. XXXV, 202).

61. No té cap serp perquè la seua terra les fa fugir (Sol. 23).

62. L'ur natura és tal, que altres peixos són apreciats a altres llocs, ... prop d'Eivissa la salpa, despreciat a altres llocs i que no es pot coure si no se'l colpetja (Pli. IX, 68).

I si Eivissa és fecunda en agricultura, també ho és en ramaderia

*Ac dilecta uago pecori consurgit Ebusus,*⁶³

i derivats

τῶν δὲ φρομένων ἐν αὐτῇ καλλιστεύειν φασὶ τῆν
μαλακότητα τῶν ἐρίων.⁶⁴

Perquè ens il·luminem amb les qualitats dels pobles o illes veïns els recordarem. Així Sili Itàlic III, 365; Diodor V, 17; st Isidor XIV, 6, 43-44; Mela, *Chor.*, II, 124-126; Plini, *N.H.*, III, 76 i VIII, 226 i Estrabó III, 167. Si ells són importants, amb llur grandesa ens honram. Però si són més febles i els podem ajudar, també ho feim.

*contra est Colubraria cuius meminisse succurrit, quod cum scateat multo ac malefico genere serpentium et sit ideo inhabitabilis, tamen ingressis eam intra id spatium quod Ebusitana humo circumsignaverunt sine pernice et grata est,*⁶⁵

*Ebusi terra serpentes fugat, Colubrariae parit, ideo infesta omnibus nisi Ebusitanam terram inferentibus;*⁶⁶

*Colubraria quae Sucronem versus est feta est anguibus.*⁶⁷

*Huic contraria est Colubraria, quae feta est anguibus.*⁶⁸

Això que hem exposat no és un estudi dels elogis d'Eivissa. No n'hi ha, d'elogis. I no n'hi ha per moltes raons: Eivissa era una colònia cartaginesa. Eivissa no fou completament romana podríem dir que mai. Eivissa —i aquesta és la raó més important— no era coneguda directament pels autors que ens han transmès aqueixes notícies. Però amb tot i això es parlava d'ella. Juntaament amb altres illes se la qualifica de *famosa*, ἀξιόλογος νῆσος i *clarissima*.⁶⁹ Admetent totes aquestes dificultats perquè un romà o un grec pugui fer

63. I sorgeix Eivissa, apreciada pel ramat que hi pastura (Avi, *O.T.*, 621).

64. Del que produeix (l'illa) diuen que és el millor la suavitat de la llana (Diod. V, 16).

65. Contràriament hi ha Colubrària, de la qual cal recordar-se'n, perquè està plena de serps malèfiques i és, per tant, inhabitable; però si, una volta dins, s'entra dins l'espai que hi ha rodejat de terra d'Eivissa, no és perillosa i és agradable (Mel. II, 126).

66. La terrà d'Eivissa fa fugir les serps, la de Colubrària les produeix; per això és perillosa per a tothom, excepte per als que porten terra d'Eivissa (Plí. III, 78).

67. Colubrària, que està enfront del Sucre, està plena de serps (Sol. 23).

68. Contrària a ella és Colubrària, que està plena de serps (Isid. XIV, 6, 44).

69. (Cos. 16; Str., 159; F.H.A., pàg. 335; resp.).

l'elogi d'un lloc amic de Cartago, l'eterna rival de Roma, hem d'admirar-nos només d'una cosa: que «cita a cada pas la clàssica antiguitat —i són paraules traduïdes de J. M. Quadrado—, qualitats, circumstàncies, produccions de la terra, com si competís a ser coneguda amb els ponderats llocs de Grècia i Itàlia». Com Macabich, no podem més que afegir «I és exacte».

JAUME JUAN CASTELLÓ

INDEX D'ABREVIATURES I D'EDICIONS USADES

- Agath. Agathemeri *Geographiae informatio*. En G.G.M.
- Avi. Rufi Festi Avieni *Carmina* rec. A. Holder ad Aeni Pontem, 1887. O.M. Ora Maritima; O.T. Orbis Terrae.
- Cap. Martiani Capellae *libri* ed. A. Dick, Stuttgart (Teubner) 1969.
- Cos. *Cosmographia* en G.L.M.
- Diod. Diodori Siculi *Bibliotheca* ed. L. Dindorf, París (Didot) 1861.
- Dion. Dionysii Periegetae *Orbis descriptio* en G.G.M.
- Eust. Eustathii *commentarii* en G.G.M.
- G.G.M. *Geographi Graeci Minores* ed. Müller, París (Didot) 1861.
- G.L.M. *Geographi Latini Minores* ed. A. Riese, Heilbronn, 1878.
- Halm K. Halm *Rhetores latini minores*, Leipzig, 1863.
- Isid. Isidori *Etymologiarum libri* ed. W. M. Lindsay, Oxford, 1911.
- Iti. Miller *Itineraria Romana*.
- It. M. *Itinerarium Maritimum* en Iti.
- Iul. Iulii Honorii *Cosmographia* en G.G.M.
- Liv. Titus Livius *ab urbe condita* ed. W. Weissenborn i M. Mueller (Teubner) 1930.
- Mac. Macrobbii *Saturnalia* lib. V, ed. Fr. Eyssenhardt, Leipzig (Teuner) 1893.
- Man. Manilii *Astronomia* en F.H.A.
- Mel. Pomponius Mela *de Chorographia* ed. C. Frick, Leipzig (Teubner) 1880.
- Plí. Plinius *Naturalis Historia* ed. L. Ian i C. Mayhoff, Leipzig (Teubner) 1906.
- Plu. Plutarc *Vides Paralleles* «Sertorii Vita» ed. i trad. de C. Riba, Barcelona (Fundació Bernat Metge) 1935.
- Ser. Servii Grammatici *qui feruntur in Vergilii carmina commentarii*, vol. II, rec. G. Thilo, Hildesheim (G. Olms) 1961.
- Sil. Sili Italici *Punicorum* ed. L. Baver, Leipzig, 1890.
- Sol. Iulii Solini *Collectanea Rerum Memorabilium* rec. Th. Mommsen, Berlín (Weidmann) 1958.
- Sta. P. Papini Statii *Silvarum* ed. A. Klotz, Leipzig (Teubner) 1911.
- Str. Strabo *Geographica* ed. A. Meineke, Leipzig (Teubner) 1913.
- Ver. P. Vergili Maronis *Opera* rec. R.A.B. Mynors, Oxford, 1969.
- Hem usat també els toms de *Fontes Hispaniae Antiquae* (F.H.A.) en alguns casos.